

Новий період розвитку української фантастичної прози (1960—1990 рр.)

Наталія Логвіненко,
старший науковий співробітник,
кандидат педагогічних наук
Інститут педагогіки НАПН України

У статті розглядаються особливості розвитку української фантастики від 1960-х років, аналізується вміст інформації з зазначеної проблеми в підручниках з української літератури для 11 класу, методи і форми опрацювання теми на факультативах.

Ключові слова: гуманістичне звучання літератури, цензурні утиски, психологізація, філософський рівень, "чисті" фантасти, висока літературна майстерність.

Готуючись до розмови про новий період розвитку української фантастичної прози, відлік якого критики починають із 1960 року, запропонуємо старшокласникам — учасникам факультативних занять проаналізувати підручники з української літератури для 11 класу щодо вмісту інформації з зазначеної проблеми. Повідомлення вислухаємо перед лекцією вчителя.

Підсумовуючи відповіді, зазначимо, що як предмет дослідження українська фантастична проза в навчальних книгах [6], [7], [8] не розглядається і не аналізується. Лише в підручнику авторів Г. Семенюка, М. Ткачука, О. Ковальчука у розділі "Розвиток української літератури середини 50—80-х років" відведено невеличкий абзац, у якому акцентується увага на тому, що попри всі обмеження, які "позначалися на естетичній повноті української літератури, вона освоювала нові художні жанри, різні форми, стилі, мала, зокрема, самобутню пригодницьку, детективну (романи Ростислава Самбука), науково-фантастичну (твори Олеса Бердника) прозу [8, с.302]". Називаються прізвища молодих прозаїків, що творчо починали працювати. Оскільки розгортається наступ на духовне життя, їхні твори піддаються публічному осуду. У цей список, зокрема, попадає твір Юрія Щербака "Хроніка міста Ярополя", який нині критика оцінює як головний здобуток письменника у жанрі фантастики. Повість була опублікована в 1968 році в журналі "Вітчизна", а у 2008 році окремою книжкою твір вийшов у видавництві "Фоліо". До того ж, Юрій Щербак є автором кількох фантастичних оповідань: "Допит", "Синтез", "Одіссея-2482".

У навчальній книжці знаходимо інформацію про химерну прозу, яка активно почала розвиватися в 70-х роках минулого століття; її презентували твори Василя Земляка "Лебедина згряя", Володимира Яворівського "Оглянься з осені", Євгена Гуцала "Позичений чоловік...", Володимира Дрозда "Ірій" та "Самотній вовк".

— Зверніть увагу на її визначення: "Основними ознаками такої прози, зазначають автори, є "химерне" мислення, якому притаманні часово-просторові зміщення, метаморфози з героями, відверті алогізми: тут герой може природно перетворитися на їжачка, груші — вирости на вербі, на домовинку — сидіти серед людей у хаті й грітися на жердині. Не чужі їй емоційність, експресивність письма, напівфантастичність образів, театральність з характерним для неї нехтуванням правилами гри.

Водночас за всім цим пробивалася реальна сутність життя з властивим йому змішуванням комічного і трагічного начал [8, с.302—303]".

— Прокоментуйте, шановні старшокласники, які риси химерної прози нагадують один із видів фантастичного жанру?

— Що спільного з жанром фентезі?

— Чи можна химерну прозу віднести до жанру фантастики?

У підручнику авторів Р. Мовчан, О. Авраменка, В. Пахаренка подаються відомості про виникнення химерної прози на основі широкого використання традицій українського бароко, про ідейно-стильові особливості творів, основними джерелами яких є фольклор, міф, легенда, демонологія, а увагу письменника спрямовано на внутрішній світ героїв. "Оповідач є сам учасником подій. Тому перед читачем постає картина світу, яка з'явилася в уяві автора чи його героїв. Ситуації виняткові, особливі [6, с.280]".

Закцентуємо увагу учнів на причинах появи такої літератури: "... це явище з'явилося в українській літературі насамперед через неприйняття найталановитішими митцями канонів соціалістичного реалізму, через потужну внутрішню потребу протистояти їм сміливими новаторськими пошуками як у царині змісту, так і форми [6, с.280]". Сьогодні літературознавці відзначають, що розвиток української прози, як і поезії, у другій половині ХХ століття відбувався в умовах "прихованого чи відвертого опору естетиці соціалістичного реалізму".

Завдання для учнів:

Перечитати самостійно розділи підручників ("На цвинтарі розстріляних ілюзій" [8, с.289—291], "Українська література другої половини ХХ—початку ХХІ ст." [6, с.219—225], "Ідейно-естетичні пошуки українського письменства другої половини ХХ ст." [7, с.43—62]), з'ясувати основні тенденції розвитку української літератури в цей період, скласти план.

Якщо на факультативному занятті є достатня кількість підручників, роботу можна виконати в класі, по завершенні провести колективне обговорення проблеми, виділивши в ній основне:

1. Причини ізоляції існування від світової культури української літератури 1960—1980-х років.

2. Реабілітація особистого, народного і національного в літературі 60-х — процес неповний і досить вибірковий.

3. Поява і взаємовплив у національній культурі нових художніх явищ, напрямів і стилів, розширення кола тем, поглиблення і загострення проблематики та мистецького пошуку в літературі.

4. Потужне гуманістичне звучання літератури покоління шістдесятників.

5. Стирання національних відмінностей, прискорення русифікації.

6. Розвиток гуманітарної сфери (літератури) під "пильним оком цензури" у 70-ті роки.

7. Послаблення тиску на літературний процес у 80-ті роки.

Від початку 1990-х років розпочинається період сучасного українського літературного процесу.

З'ясувавши основні тенденції розвитку української літератури і прози зокрема в зазначений період, перейде-

мо до розкриття особливостей розвитку української фантастичної прози.

Розпочнемо лекцію вчителя деякими фактами з досліджень про особливості світової фантастики.

Зокрема, Андрій Балабуха визначає **циклічність** як характерну ознаку розвитку російської фантастики (прослухавши лекцію, учні знайдуть спільні риси і шляхи розвитку й української фантастики, оскільки в означений період українська культура взагалі і література зокрема розвивалися в умовах, означених однаковими суспільно-політичними подіями).

Простежте:

для фантастики 20—30-х рр. минулого століття характерними були теми соціальні, теми класової боротьби, світової революції, революційно-визвольних війн;

40—50-і рр. принесли з собою фантастику здебільшого технологічну.

У фантастичних творах 60—70-х рр. переважала тематика космічних польотів, що вирішувалася в основному в ключі соціологічному, досліджувалися різноманітні перспективні і, навпаки, шляхи соціального розвитку суспільства на планетах далеких зірок, що заходили в глухий кут.

У 80-і рр., за спостереженнями письменника, відбувається повернення наукової фантастики (НФ) "з космічних висот на Землю, до земних наших проблем, причому в першу чергу — до проблем, які уже сьогодні яскраво можна побачити на відносколі розвитку пізнання і розвитку суспільства. Тільки вирішуються ці проблеми на іншому художньому рівні, ніж у 20—30-і рр., з більшою глибиною психологізації, на більш високому філософському рівні, як правило, за допомогою більш високої літературної техніки, літературної майстерності. Звичайно, у кожний період з'являлися твори, що не вкладалися у зазначену схему, але вона давала можливість виявити лише певні доміанти, а не вичерпну картину [1, с.26]".

Цікавими, на нашу думку, є спостереження Івана Єфремова про одну з кардинальних проблем наукової фантастики, що виявляється у її співвідношенні з наукою і місцем науки в цьому жанрі.

Як вам уже відомо, найбільший розвиток наукова фантастика отримала в англо-американській літературі в 30-х роках минулого століття і перші роки після Другої світової війни. Наукова фантастика за кордоном різноманітна: твори Льюїса, Уолтера Міллера (англійці); науково-фантастичні детективи Айзека Азімова — відомого, досить освіченого вченого-хіміка, науково-фантастичні твори Рея Бредбері — талановитого письменника віднесено до першого десятка американських фантастів, хоча всі твори цього письменника, зазначає І. Єфремов, прийняті ненавистю до науки і страхом перед нею, який він і не приховує. "Твори Бредбері, можливо, перший випадок у історії літератури, коли повні ненависті до науки твори вважаються видатними зразками "наукової" фантастики. Це якнайкраще свідчить, наскільки великою є плутанина в уявленнях про жанр, його межі і призначення [3, с.6]".

Цікавими є спостереження І. Єфремова про те, що англо-американські читачі почали розбиратися в суті питання набагато раніше критиків і літературознавців: "Стан наукової фантастики в Америці за останні роки досить характерний. Читачам набридли порожні, хоча й хитро розумні видумки про космічних шпигунів і божевільних учених, надокучили вбивства і детективи, їх нудить від психологічних перекручень (викривлень, збочень). Стало зрозумілим, що опис страхітливих катастроф — не більше як літературний прийом. Сам по собі непоганий, бо зовнішньо захоплює неглибокий твір, цей прийом, повторений тисячу разів, вже перетворився в дешевий, літературний штамп. Читач все більше розбирається в науці, вірить у неї, цікавиться нею і легко розгадує різноманітні маскування, які раніше обминалися.

Тому повільно, але неухильно відходять у небуття всі побічні, сміттєві пагони наукової фантастики, поступаючись місцем "чистій" науковій фантастиці, яка завойовує

все ширшу читачську аудиторію [3, с.6]". Важливим у цьому процесі стає явище переходу відомих авторів від форм цього жанру до традицій і вимог "літератури головного потоку", як кажуть американці, або до "великої літератури", якщо використати прийнятий у нас термін.

Про новий рівень наукової фантастики (1959 рік) зазначає письменниця і редактор багатьох науково-фантастичних збірників Джудіт Мерріл. Вона вважає, що цей жанр покидає всі попередні форми і піднімається на новий рівень, оскільки бурний прогрес наукових досліджень зробив найфантастичніші гіпотези і передбачення об'єктом наукових досліджень. З цього приводу Айзек Азімов у листі до Д. Мерріл заявляв: "Навіть найбожевільніші ідеї або такі, що були ненауковими декілька років тому, нині підлягають серйозному дослідженню і, чудо з чудес, висвітлюються в пресі без будь-якої іронії або жарту. Як би швидко не відбувався прогрес науки, він не вторгається і не може вторгтися в наукову фантастику, хоча, між нами кажучи, він може вторгтися в читаві наукової фантастики, задовольняючи їх самих успіхами науки і позбавляючи їх необхідності читання наукової фантастики [3, с.7]". Погоджуючись у якійсь мірі з висловлюванням А. Азімова, Д. Мерріл бажає процвітання науковій фантастиці як великій літературі і шляху мислення. Сам І. Єфремов науковий прогрес вважає тією важливою обставиною, яка визначально впливає на наукову фантастику.

У цей самий період наукова фантастика в нашій країні знаходиться на початку свого великого піднесення. Поки що її розквіт визначається у **більшій мірі** ненаситним читачьким попитом, ніж багатством тем, книжок і думок. Письменник констатує, що завдяки суворому ставленню до якості літератури науковій фантастиці у нас вдалося уникнути будь-якого сміття — містики, демонів, перевертнів, космічних гангстерів і страшних убивств — усього, що ґрунтовно засмітило зарубіжну фантастику і змушує ставитися до неї з великою обережністю. "Наша наукова фантастика вся "чиста", за американською термінологією. Вона будується на більш або менш міцній науковій основі. За моїми глибокими переконаннями, тільки така наукова фантастика і може вважатися істинною, що має право на існування в цьому жанрі. Все інше, нехай навіть корисні, ідейні і хороші за літературною якістю твори на зразок памфлетної "фантастики", до цього жанру не належать [3, с.7]". І. Єфремов вважає, що наукова фантастика має вести науку за собою, показуючи їй нові напрямки й освітлюючи шлях у невідоме натхненним злетом фантазії.

— Чи варто перевіряти "точність" науки в науково-фантастичних творах ?

За свідченнями літературознавців, доля фантастики в українській літературі складалася "навдивовижу примхливо й непослідовно". Михайло Слабошпицький вважає, що українській фантастиці цього періоду просто вкрай не пощастило. Якщо дожовтнєве письменство, зазначає учений, не лишило нам жодного фантастичного твору (факт сам по собі промовистий і засвідчує він брак у нас традицій цього виду літератури), то вже перше покоління радянських прозаїків — Іван Сенченко, Дмитро Бузько, Олекса Слісаренко, а за ними Юрій Смолич, Володимир Владко, Микола Трублаїні — дало читачам перші фантастичні оповідання, повісті та романи. Здавалося б, література крилатої мрії впевнено набирає сили. Та останніми роками становище, яке склалося в українській фантастиці, потішити не може. Померли Юрій Смолич, Володимир Владко, Микола Дашків і, за винятком Василя Бережного, жоден із наших досвідчених літераторів не працює сьогодні у фантастиці. І тільки дебюти молодих, що подають надії, — Олександра Тесленка, Наталі Конопеч, Андрія Дмитрука, Юрія Пригорницького та небагатьох інших дають підстави плекати надії на дальший успішний розвиток фантастики в Україні.

Андрій Валентинов, Дмитро Громов, Олег Ладженський у "Замітках про українську фантастику" відзначають: "У сімдесяти та на початку восьмидесятих років

українська фантастика (а точніше, україномовна!) мовчала. Показовим було не тільки відсутність цікавих і оригінальних книжок. Замовкли навіть перекладачі, хоча російська і світова фантастика в минулі роки перекладалася на Україні багато і регулярно. Тепер мало пройти цілих два десятиліття, щоб на українську мову були перекладені твори братів Стругацьких. Але це трапилось уже в кінці 80-х, коли настала нова епоха [2]".

Переконані, старшокласники легко знайдуть відповідь на питання, чому україномовна фантастика мовчала.

Дослідники минулого української фантастики Віталій Карацупа і Олександр Левченко відлік нового періоду розвитку жанру розпочинають від першої половини 60-х років ХХ століття — час, коли завершувалася "хрущовська" політична відлига, коли "жорстка тоталітарна система Радянського Союзу допускала певну лібералізацію в усіх галузях життя, зокрема й у літературі, і повернення до практики "закручування гайок", хоча й у слабшій формі". До фантастики як до "літературної сфери, де можна почуватися вільніше, ніж деінде", почали звертатися відомі письменники (зокрема, Юрій Щербак); інтенсивніше розвивається гумористична фантастика (Микола Білкун, Юрій Ячейкін); створюється фантастика як продовження науково-популярної діяльності (Наталія Околітенко); українські письменники пишуть фантастику російською мовою унаслідок "потужних зусиль влади зі створення "нової історичної спільності людей — радянського народу [4, с. 52]".

Данину фантастиці віддали Микола Білкун ("Годованці Сонця", 1968; "Багато, багато золота", 1975; оповідання), Радій Полонський ("Між нами Всесвіт", 1963; "Змова бе-зодні", 1981), Юрій Щербак ("Хроніка міста Ярополя", 1968; оповідання), Валентин Чемерис ("Приречені на щастя", 1985; "Білий король детективу", 1086; "В петлі часу", 1990; оповідання), Наталія Околітенко (зб. "Крок вікінга", 1990), Анатолій Дімаров ("Друга планета", 1980; "Три грані часу", 1980), Юрій Ячейкін (фантастико-гумористичний серіал "Всесвітні пригоди капітана Небрехи", 1965—1969), Олександр Зима ("День на роздуми", 1987), Володимир Грибенко ("Фабрика геніїв", 1976), Юрій Лощманенко (зб. оповідань "Право жити", 1967) та ін. В історію української фантастики вони ввійшли як автори фантастичних романів, повістей і оповідань, але цей жанр у їхньому літературному доробку не був основним.

Готуючись до проведення факультативного заняття, дамо учням випереджувальні завдання:

— самостійно ознайомитися з життєвим і творчим шляхом вищезгаданих письменників (на вибір);

— прочитати їхні фантастичні твори, проаналізувати їх ідейно-тематичне спрямування;

— визначити, як твір доповнює загальні тенденції розвитку української фантастики цього періоду;

— переконати однолітків прочитати той чи той твір.

Звичайно, робота може виконуватися як індивідуально, так і в групах — учні продовжать лекцію вчителя своїми виступами. Чиє повідомлення було найкращим — визначають відповіді слухачів на запитання:

— Твори яких письменників вам захотілося прочитати?

У зазначений період з'являються письменники, для яких творення фантастики стає головною справою у їхній літературній діяльності. Серед таких дослідники називають імена Віктора Савченка і Олега Романчука. У цей період серед "чистих" фантастів з'явилися і такі, що "відразу стали орієнтуватися на всесоюзну читацьку аудиторію і вважати себе радянськими фантастами [5, с. 85]".

В статье рассматриваются особенности развития украинской фантастики от 1960-х годов, анализируется содержание учебников по украинской литературе для 11 класса по проблеме, методы и формы изучения темы на факультативах.

Ключевые слова: гуманистическое звучание литературы, цензурные притеснения, психологизация, философский уровень, "чистые" фантасты, высокое литературное мастерство.

Logvinenko N. New period of development of Ukrainian fantastic prose (1960—1990)

In the article the features of development of Ukrainian fantasy are examined from 1960th, content of information is analyzed on noted issue in textbooks from Ukrainian literature for an 11 class, methods and forms of working of theme on fakul'tativakh.

Keywords: humanism sounding of literature, censorial oppressions, psikhologizacii, philosophical level, "clean" fantasies, high literary trade.

Крім того, дослідники минулого української фантастичної прози виділяють російськомовних українських письменників, що збагатили українську фантастику. Серед них — Володимир Савченко (1933—2005рр.), Ігор Росоховатський (1929 р. н.), Андрій Дмитрук (1947 р. н.), Леонід Панасенко (1947 р. н.) та ін.

Про їхні твори М. Слабошпицький згодом напише: "... фантастика живе в першу чергу не технічними ідеями, а людьми, характерами. Прикметно, що більшість із авторів нашого збірника ведуть пошуки саме в царині людської психології. І в Андрія Дмитрука, і в Олександра Тесленка, і в Юрія Пригорницького, і в Наталі Конотопець спостерігаємо непогані знахідки в засобах характеротворення, цікавими художніми манерами вирізняються оповідання Ігоря Росоховатського, Наталі Околітенко, Сергія Кисельова. Дехто з названих тут авторів, як, скажімо, Ігор Росоховатський, має вже чималий стаж у фантастиці й устиг випустити не одну книжку оповідань і повістей ...".

Отже, прикметною рисою української фантастичної прози, як і світової, що розвивалася від першої половини шістдесятих років до початку дев'яностих, стає висока літературна майстерність; оповідання, повісті і романи запам'ятовуються читачам насамперед завдяки виразним людським характерам, а не гіпотезам чи технічним ідеям, "найважливішим з усього на планеті бачиться їм людина, від якої залежить майбутнє нашої цивілізації... Така фантастика посилює веління совісті й розуму людини [9, с. 11]".

Перевірити слушність висновків запропонуємо старшокласникам під час текстуального вивчення творів письменників, що сприяли розвитку української фантастичної прози в цей період.

Література

1. Балабуха А. Земля — маленький шар? / Андрей Балабуха // В мире фантастики: Сб. статей и очерков о фантастике / Сост. А. Кузнецов. — М.: Молодая гвардия, 1989. — 238 [2] с., ил.
2. Валентинов А., Громов Д., Ладиженский О. Замітки про українську фантастику. — Інтернет-сайт "Аргонавти Всесвіту" // (<http://arqo-unf.at.ua>)
3. В мире фантастики : Сб. статей и очерков о фантастике / Сост. А. Кузнецов. — М. : Молодая гвардия, 1989. — 238 [2] с., ил.
4. Карацупа В., Левченко О. Минуле української фантастики / Віталій Карацупа, Олександр Левченко // Український фантастичний оглядач. — №1(7), 2009. — 72 с. — С. 52—58 .
5. Карацупа В., Левченко О. Минуле української фантастики / Віталій Карацупа, Олександр Левченко // Український фантастичний оглядач. — УФО №2(8), 2009. — 96 с. — С. 85—92.
6. Мовчан Р.В., Авраменко О.М., Пахаренко В.І. Українська література: Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень) / наук. ред. Р.В. Мовчан. — К.: Грамота, 2011. — 352 с.: ил.
7. Мовчан Р.В., Ковалів Ю.І., Погребенник В.Ф., Панченко В.Є. Українська література: Підручник для середньої загальноосвітньої школи: 11 клас. / Р.В. Мовчан, Ю.І. Ковалів, В.Ф. Погребенник, В.Є. Панченко / За заг. ред. Р.В. Мовчан, Наукова редакція П.П. Хропка. — К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2008. — 496 с.: ил.
8. Семенюк Г.Ф., Ткачук М.П., Ковальчук О.Г. Українська література. Підручник для 11 класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів / Григорій Семенюк, Микола Ткачук, Олександр Ковальчук; За заг. ред. професора Г.Ф. Семенюка. — К.: Освіта, 2002. — 511 с.
9. Слабошпицький М. Імена з карти світової фантастики / Михайло Слабошпицький // Колиска на орбіті: Оповідання. Для серед. та ст. шкіль. віку / Упорядкування та передмова та довідки про авторів М.Ф. Слабошпицького; Мал. Р.П. Сахалтуєва. К.: Веселка, 1983. — 367 с., ил. — (Серія "Пригоди. Фантастика".)